

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-54-72>

УДК 331.556.4:336.743(477)

МАСШТАБИ ТА ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ГРОШОВИХ ПЕРЕКАЗІВ УКРАЇНСЬКИХ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

THE SCALE AND ECONOMIC EFFECTS OF REMITTANCES FROM UKRAINIAN LABOR MIGRANTS

Жук Роман Васильович

аспірант,

Львівський національний університет імені Івана Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6732-3638>**Zhuk Roman**

Ivan Franko National University of Lviv

У даній статті зроблений аналіз масштабів переказів трудових мігрантів з України у глобальному контексті, оцінка їхніх наслідків для економіки та розрахунок параметрів статистичної моделі впливу грошових переказів на ВВП. За обсягом переказів трудових мігрантів у 2021 році Україна вийшла на 11–12 місці у світі, отримавши майже таку суму переказів як В'єтнам. Серед країн-сусідів ЄС Україна за цим показником займає друге місце після Єгипту. Частка переказів від ВВП досягла 9%, а співвідношення переказів до товарного експорту досягло 22,2% та майже зрівнялось з часткою експорту продукції металургійної галузі. Експорт праці набуває все більшого значення, а це посилює залежність від економічної ситуації в інших країнах та підвищує ризики для економіки України. Розраховані величини параметрів статистичної моделі вказують на дуже слабкий позитивний вплив грошових переказів на економічне зростання в Україні.

Ключові слова: трудова міграція, грошові перекази, економічне зростання, ВВП на душу населення, статистична модель.

The growing flow of international labor migrants from Ukraine has caused an increasing volume of remittances. As migrant remittances have both positive and negative consequences for the Ukrainian economy it is important to evaluate their importance and effects on economic growth. In this paper I analyzed the scale of remittances from Ukrainian labor migrants in the global context, evaluated their consequences for the economy of Ukraine, and estimated parameters of a statistical model for the effect of remittances on GDP growth. Ukraine was on the 11–12 place by the volume of remittances in the world in 2021: it received about the same amount as Vietnam. Among the EU neighbor countries Ukraine was on the second place after Egypt. The ratio of remittances to GDP reached 9% while the ratio of remittances to exports of goods reached 22.2% and almost equaled the share of metallurgy in the total exports. Thus, the export of labor is becoming more and more important which increases the dependency on economic situation in other countries and increases risks for the Ukrainian economy. Remittances in Ukraine are spent mostly on private consumption, purchase of durable goods and real estate. They provide a large inflow of hard currency into the country thus easing the pressure on the national currency caused by trade deficit and external borrowing of the government. At the same time, growing international labor migration puts an extra pressure on public finance because of diminishing income tax receipts and smaller social and pension contributions. Remittances also ease the pressure for structural reforms by providing a temporary relief for the economy and thus making economic and social issues looking less acute. I estimated parameters of a statistical model for the effect of remittances on the GDP per capita in Ukraine. The model expressed the natural logarithm of GDP per capita as a function of the previous year GDP per capita and logarithms of ratios of remittances, gross capital formation and final consumer expenses to GDP. The estimated model coefficients suggest a very weak positive effect of remittances on the economic growth in Ukraine.

Keywords: labor migration, remittances, economic growth, GDP per capita, statistical model.

Постановка проблеми. Наслідком зростаючої трудової міграції населення України протягом останніх десятиліть стало зрос-

тання обсягу грошових переказів трудових мігрантів до України. Згідно з даними НБУ обсяг переказів за 2021 рік досяг рекорд-

ної суми 14019 млн. дол. США [1]. Дослідження впливу зовнішньої трудової міграції на економіку країни походження мігрантів є предметом багатьох наукових досліджень. Чи не найбільша увага приділяється темі грошових переказів трудових мігрантів, чинникам, які впливають на обсяг переказів, та їхньому впливу на економіку країни-реципієнта. У результаті таких досліджень були отримані різні результати: в одних був доведений позитивний вплив грошових переказів на економічне зростання, в інших – негативний, а в деяких зроблений висновок про відсутність статистично значущого зв'язку між грошовими переказами та економічним зростанням [2]. Враховуючи значний обсяг грошових переказів трудових мігрантів, які надходять до України, важливо оцінити їх вплив на стан економіки країни, зокрема на зростання ВВП.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Детальний аналіз впливу грошових переказів на економічне зростання був проведений групою дослідників Міжнародного валютного фонду Р. Чамі, А. Барахасом, Т. Косімано, К. Фулленкампом та ін. у 2008 році. Вони провели масштабний огляд наукових публікацій з цієї теми та здійснили детальний економетричний аналіз наявних даних [3]. Дослідники прийшли до висновку, що за останні сорок років немає емпіричних доказів, що перекази сприяли економічному зростанню. Цей висновок підтверджується статистичним моделюванням та відсутністю економічного зростання завдяки переказам мігрантів у країнах, де обсяги таких переказів склали частку у 10% від ВВП і більше протягом десятиліть. Проте згідно з результатами досліджень Д. Мейера та А. Шери для групи з 6 країн: Албанії, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Македонії, Молдови та Румунії було виявлено позитивний зв'язок між обсягом переказів та зростанням ВВП [4]. Серед вітчизняних вчених це питання досліджував Р.Стаканов, згідно з отриманими ним результатами за даними до 2010 року приріст грошових переказів трудових мігрантів в Україні має слабкий позитивний вплив на ВВП: збільшення частки переказів до ВВП на 1% призводить до зростання ВВП на душу населення на 0,12% [5].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Обсяги та джерела грошових переказів трудових мігрантів суттєво зросли та змінилися протягом останнього десятиліття. Тому необхідно проаналізувати їх економічний вплив та зокрема вплив на

зростання ВВП, використовуючи останні статистичні дані.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є аналіз масштабів переказів трудових мігрантів з України у глобальному контексті, оцінка їхнього впливу на економіку України та розрахунок параметрів статистичної моделі, яка описує вплив грошових переказів на зростання ВВП України.

Виклад основного матеріалу дослідження. На макроекономічному рівні трудова міграція найбільше впливає на збільшення доходів і збільшення реальних зарплат, сприяє підтримці обмінного курсу гривні та покращує платіжний баланс. Позитивним наслідком також є полегшення обслуговування та виплати зовнішнього боргу завдяки постійному надходженню іноземної валюти. Прямим і одразу відчутним позитивним наслідком трудової міграції на мікроекономічному рівні є покращення матеріального становища трудових мігрантів завдяки вищим заробіткам. Це також розповсюджується і на членів сімей трудових мігрантів, яким вони переказують кошти або привозять споживчі товари з-за кордону. Загалом це призводить до зростання споживчого попиту та підвищенню рівня споживання. Оскільки трудові мігранти у своїй більшості походять із регіонів України з відносно меншим доходом на душу населення, то грошові надходження сприяють згладжуванню нерівномірності доходів населення серед регіонів України.

Відповідно до результатів опитувань українських трудових мігрантів та членів їх сімей, кількість трудових мігрантів з України була оцінена у 1,5 млн осіб у 2008 році [7], 1,2 млн осіб у 2012 році [8] та 1,3 млн осіб у 2017 році [9]. За результатами ОТМ-2008, ОТМ-2012, та ОТМ-2017, представленими в таблиці 1, видно, що кошти спрямовуються переважно на споживчі витрати: щоденні потреби та придбання товарів. Також суттєва частка витрат припадає на купівлю або ремонт нерухомості.

Проте доходи від трудової міграції мають і негативний вплив на економіку. За даними Держстату [10] близько 47% усього споживчого ринку України припадає на імпорتنі товари, ціни на які в Україні залежать від закордонних виробників, рівня оподаткування (ПДВ на імпорт, мито, акцизи) та курсу гривні щодо іноземних валют. Зростання попиту на такі товари не призводить до збільшення їхньої ціни, а призводить до зростання імпорту, що частково нівелює позитив-

Таблиця 1

Грошові перекази та напрями використання коштів українських трудових мігрантів

	ОТМ-2008	ОТМ-2012	ОТМ-2017
Середня сума коштів, переказаних одним мігрантом, дол. США	2679	2158	1753
Частка трудових мігрантів, які переказували кошти в Україну, %	61%	57%	42%
Напрями використання зароблених грошей (можливо кілька напрямів):			
щоденні потреби (їжа, одяг, послуги тощо)	72,0%	77,5%	н.д.
купівля товарів тривалого використання (автомобіль, телевізор тощо)	39,3%	40,9%	н.д.
купівля або будівництво (ремонт) нерухомості	29,1%	29,0%	н.д.
оплата навчання членів домогосподарства	12,4%	11,6%	н.д.
повернення боргів	10,4%	н.д.	н.д.
заощадження	9,7%	22,2%	н.д.
оплата лікування	6,5%	н.д.	н.д.
інше	1,5%	5,0%	н.д.

Джерело: складено автором за [7; 8; 9]

ний вплив переказів трудових мігрантів на платіжний баланс. Попит також зростає на товари вітчизняного виробництва, що сприяє зростанню виробництва всередині країни. Але поряд із цим попит зростає і на нерухомість, послуги та інші блага, які виробляються і споживаються всередині країни. Через зростання попиту на них, їх ціна зростає і це впливає на внутрішніх споживачів, доходи яких не зростали завдяки трудовій міграції, та відповідно зменшує їхній рівень споживання. Витрати на нерухомість знаходяться на третьому місці серед витрат зароблених трудовими мігрантами коштів. Це пояснюється задоволенням потреб у власному житлі для трудових мігрантів та їх родин. Іншим поясненням є використання нерухомості у якості безпечного способу інвестування і збереження зароблених коштів, адже в Україні дуже обмежені можливості щодо інвестування коштів в інші фінансові інструменти, крім банківських депозитів. Витрачання коштів на споживчі товари стимулює в суспільстві ріст культури споживання, як серед трудових мігрантів, так і поза їх середовищем. Це призводить до надмірного витрачання коштів на споживчі товари замість витрачання коштів на заощадження, інвестиції, власне здоров'я та освіту. Зростання цін на товари та послуги, які виробляються та споживаються всередині країни може призводити до збільшення собівартості виробництва вітчизняних виробників і до зменшення

конкурентоздатності їхньої продукції відносно імпортних товарів на внутрішньому ринку, а також на зовнішніх ринках. Трудова міграція негативно впливає на доходи державного та місцевих бюджетів, адже трудові мігранти не сплачують податки на свої доходи. Крім цього зменшуються надходження до Пенсійного фонду, оскільки закордонні роботодавці та трудові мігранти не сплачують пенсійні внески. Це створює додаткове навантаження на державний бюджет через необхідність більших трансферів до Пенсійного фонду для покриття його дефіциту. Небезпекою значної залежності національної економіки від грошових переказів є їх про-циклічний та мінливий характер. Якщо в країнах призначення трудових мігрантів відбувається економічний спад, то в цих країнах зростає безробіття та зменшується потреба у трудових мігрантах, а отже обсяги переказів також зменшуються. Також можуть бути запроваджені додаткові візові обмеження щодо роботи трудових мігрантів. Це матиме наслідки для країни походження мігрантів у вигляді зростання безробіття, зменшення сукупного попиту, погіршення платіжного балансу та послаблення курсу національної валюти. Значні суми переказів трудових мігрантів зменшують бюджетні обмеження уряду і дозволяють проводити менш збалансовану бюджетну політику, тобто більше витрачати і запозичувати, таким чином уникаючи або відкладаючи вирішення економіч-

них проблем і незбалансованості державного бюджету. Крім цього, грошові перекази надають певну незалежність та відокремленість великій частині населення країни від економічної та навіть політичної ситуації в країні, а також від економічної політики уряду, таким чином зменшуючи тиск суспільства на уряд з метою покращення економічної ситуації. Трудова міграція і грошові перекази є наслідком незадовільної економічної ситуації і одночасно реакцією та діями самого суспільства з метою вирішити свої матеріальні проблеми. Завдяки грошовим переказам гострота економічних проблем зменшується і їх вирішення відкладається.

Національний банк України щорічно публікує оцінку обсягу переказів трудових мігрантів в Україну, зроблену за власною моделлю та методикою. Свою оцінку обсягу переказів також щорічно оприлюднює Світовий банк. Методики оцінювання НБУ та Світового банку відрізняються і тому є різниця в оцінці обсягів за двома методиками, але за обома методиками обсяги переказів трудових мігрантів є значними і вони щорічно зростають (рис. 1). В структурі грошових переказів НБУ виділяє дві компоненти: чисту оплату праці та приватні трансферти. Загальне зростання від-

бувалося в основному завдяки чистій оплаті праці трудових мігрантів. Як видно з даних у таблиці 1, середня сума грошових переказів зменшується, як і зменшується частка мігрантів, які переказують кошти, проте загальна сума переказів зростає (рис. 1). Зростання обсягів грошових переказів є наслідком зростання кількості трудових мігрантів. З урахуванням того, що середня сума коштів, переказаних одним мігрантом, зменшувалась, можна зробити висновок, що кількість трудових мігрантів зростала швидше ніж обсяг грошових переказів.

Для оцінки залежності національної економіки від грошових переказів трудових мігрантів доцільно порівнювати обсяг переказів з ВВП та з обсягом товарного експорту країни [11]. Співвідношення між ВВП та обсягом грошових переказів мігрантів для країн-сусідів ЄС у 2021 році за даними Світового банку наведено на рис. 2. Бачимо що Україна за абсолютним обсягом грошових переказів трудових мігрантів знаходиться на другому місці після Єгипту, в той же час частка переказів від ВВП складає 9% і є вищою від цього показника в Єгипті (7,4%). Серед перелічених на рис. 2 країн співвідношення переказів та ВВП було найвищим у Лівані – 27,5%.

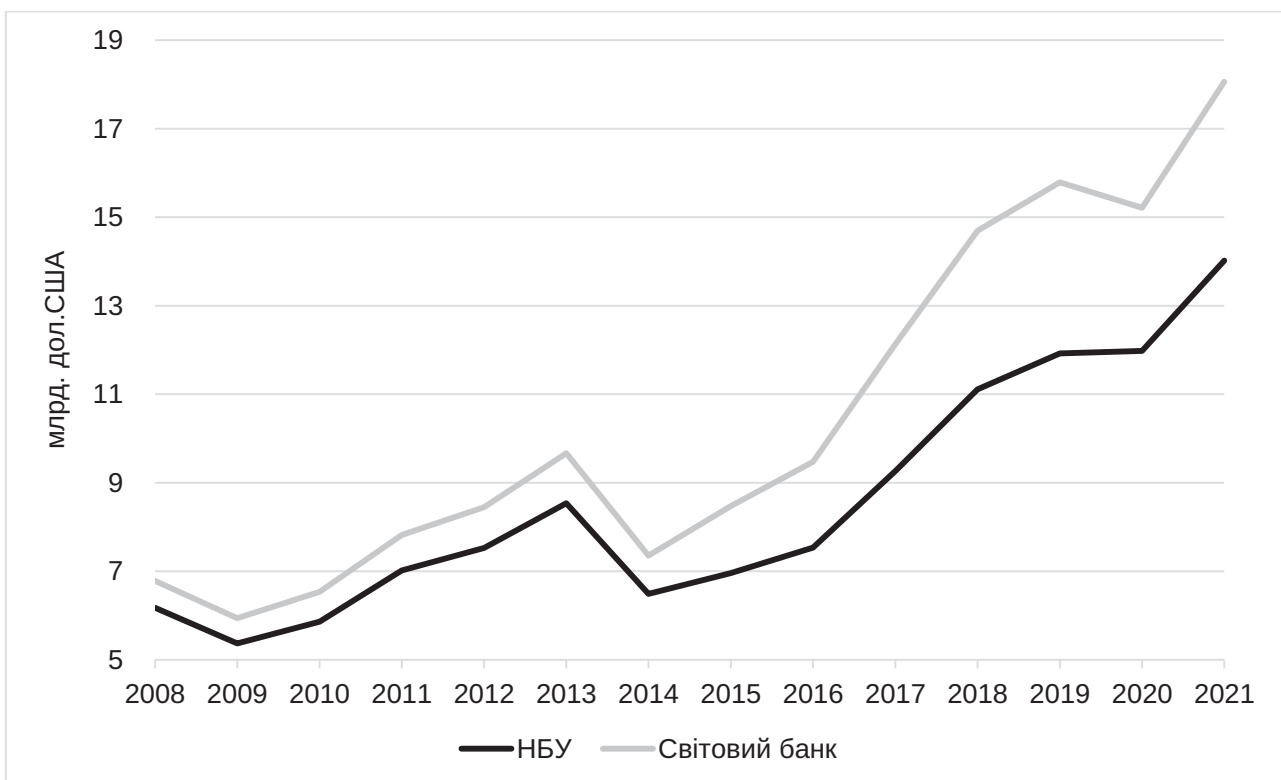

Рис. 1. Приватні грошові перекази в Україну за розрахунками НБУ та Світового банку

Джерело: НБУ [1], Світовий банк [6]

Ця країна знаходиться у стані перманентної економічної та політичної кризи, а також внутрішнього та зовнішнього військових конфліктів. Також високі значення цього показника (10–15%) спостерігаються в Албанії, Вірменії, Чорногорії, Грузії та Молдові. Туреччина також є країною-сусідкою ЄС, проте вона не додана до групи країн на рис. 2 оскільки обсяг переказів трудових мігрантів у 2021 році там був 724 млн. дол. США, і склав лише 0,09% від ВВП.

У більшості країн світу з середнім та низьким доходом частка переказів до ВВП знаходиться на рівні 2–8% [11], перевищення рівня 8% вказує на суттєві проблеми в економіці країни та її вразливість щодо зовнішніх економічних потрясінь. За даними Світового банку щодо грошових переказів для 178 країн світу за 2021 рік [6] розрахована автором середня величина цього показника складає 5,7%, а медіанне значення – 2,6%. Індія у 2021 році була найбільшим отримувачем переказів у світі загалом на суму 89,4 млрд. дол. США, проте це було лише 2,8% від ВВП. Мексика зайняла друге місце – туди у 2021 році надійшло 54,1 млрд. дол. США і ця сума склала 4,3% від ВВП. За обсягами отрима-

них переказів Україна у 2021 році опинилася на 11–12 місці у світі, отримавши приблизно таку ж суму грошових переказів, як і В'єтнам (рис. 3).

Найбільш залежною від грошових переказів країною у світі в 2021 році було Тонга, де вони склали 46,2% від ВВП, а до десятки країн-лідерів за цим показником також увійшли Таджикистан, Киргизія, Самоа, Ліван, Гамбія, Сальвадор, Ямайка, Гондурас та Бермуда [6]. Економіки цих країн дуже сильно залежать від грошових переказів, вони вразливі перед зовнішніми потрясіннями, схильні до різноманітних криз і характеризуються повільним економічним зростанням. Для таких держав економістами з Нової Зеландії І. Бертрамом та Р. Воттерсом був запропонований та досить часто тепер використовується акронім MIRAB (Migration, Remittances, Aid, and Bureaucracy) – тобто економіка яка базується на міграції, грошових переказах, міжнародній допомозі та урядовій бюрократії [12].

Другим важливим оціночним критерієм залежності економіки від грошових переказів є співвідношення між грошовими переказами трудових мігрантів та експортом товарів

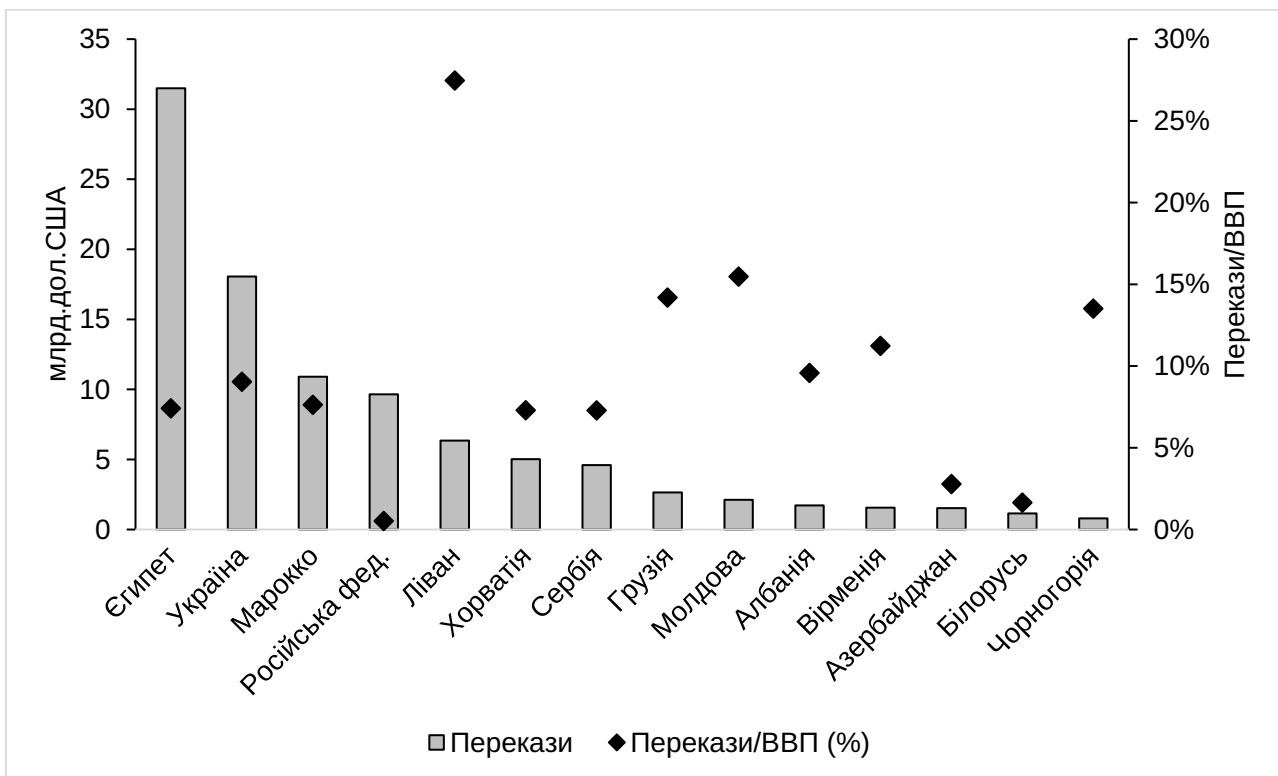

Рис. 2 Обсяги отриманих грошових переказів та їх співвідношення з ВВП для країн-сусідів ЄС у 2021 році

Джерело: Світовий банк [6]

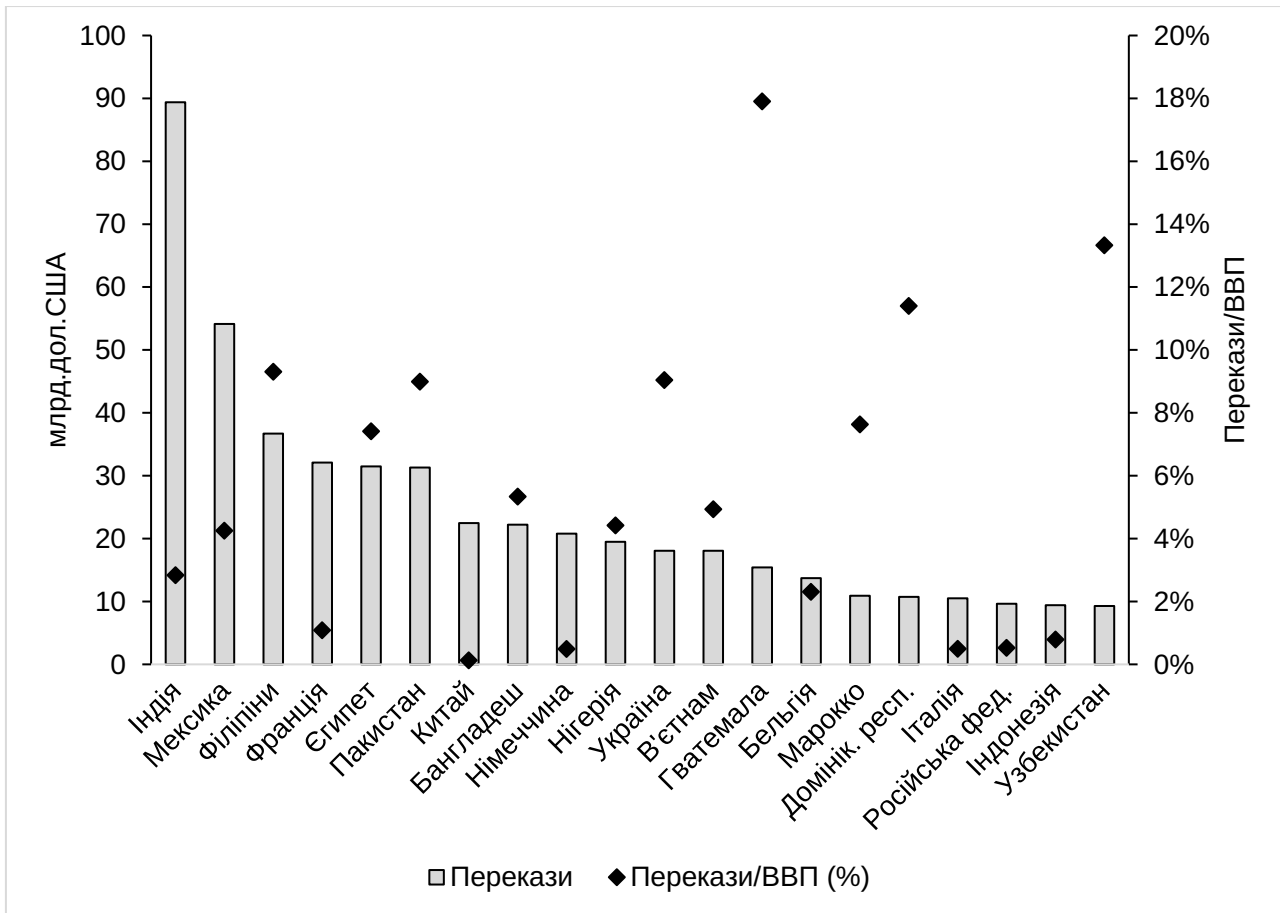

Рис. 3. Найбільші країни-отримувачі грошових переказів та їх співвідношення з ВВП у 2021 році
Джерело: Світовий банк [6]

та послуг. Воно показує відносну важливість експорту праці щодо інших статей експорту країни, якщо розглядати працю подібно до експортного товару. У 2021 році в Україні цей показник досяг 22,2%, тобто експорт праці за важливістю майже зрівнявся з експортом чорних і кольорових металів та виробів з них, частка яких в загальному експорті в 2021 році склала 24,7% [1]. Розрахунок цього співвідношення для інших країн-сусідів ЄС представлений на рис. 4.

В Лівані експорт праці перевищує обсяг усього експорту товарів та послуг і у 2021 році його співвідношення із загальним експортом склало 105%, наступними за ним йдуть Єгипет та Молдова з показниками відповідно 70% і 51%.

Для оцінки впливу грошових переказів на зростання ВВП України були розраховані параметри статистичної моделі, яка відображає вплив грошових переказів, інвестицій та приватного споживання на зростання ВВП на душу населення. У моделі пояснювальними змінними є значення ВВП на душу населення

у попередньому році, сума грошових переказів, частка інвестиції та приватного споживання від ВВП. Ця модель за структурою є подібною до моделей використаних Р. Чамі, Д. Мейером, Р. Стакановим та іншими:

$$gdp_i = \beta_0 + \beta_1 gdp_{i-1} + \beta_2 rem_i + \beta_3 gcf_i + \beta_4 fce_i + \varepsilon_i,$$

де gdp – натуральний логарифм ВВП на душу населення в дол. США, rem – натуральний логарифм співвідношення між обсягом грошових переказів та ВВП, gcf – натуральний логарифм співвідношення інвестицій до ВВП, fce – натуральний логарифм співвідношення кінцевого приватного споживання та ВВП. Параметри моделі були розраховані за даними Світового банку [6] за період з 1997 по 2021 рік, результати розрахунків за допомогою пакету Data Analysis для Microsoft Excel наведені у таблиці 2.

За результатами проведеної оцінки параметрів моделі з'ясувалося, що параметри β_0 та β_4 не є статистично значущими та відмінними від нуля, а $\beta_1 = 0,877, \beta_2 = 0,0637$ та

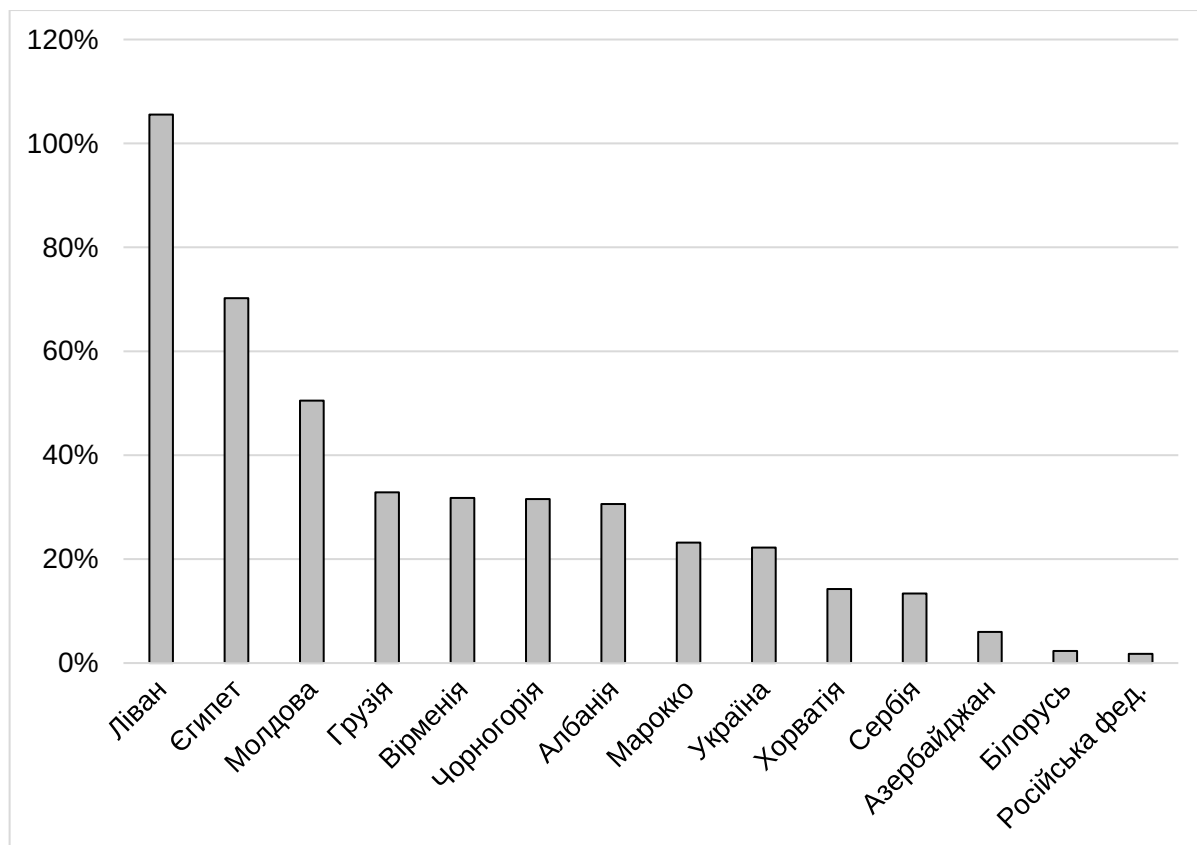

Рис. 4. Співвідношення між отриманими переказами трудових мігрантів та експортом товарів і послуг у 2021 році

Джерело: розраховано автором за даними Світового банку [6]

Таблиця 2

Результати розрахунків параметрів моделі зростання ВВП

Regression Statistics						
Multiple R	0.99					
R Square	0.99					
Adjusted R Square	0.95					
Standard Error	0.18					
Observations	25					
ANOVA						
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Signif. F</i>	
Regression	3	1469.02	489.67	14582.42	5.36E-35	
Residual	22	0.7387	0.033			
Total	25	1469.76				
	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%
gdp(-1)	0.877	0.042429	20.67	6.66E-16	0.789	0.965
rem	0.0637	0.025552	2.49	0.020606	0.0107	0.1167
gcf	0.3185	0.104631	3.04	0.005947	0.1015	0.5355

Джерело: розраховано автором

$\beta_3 = 0,3185$, коефіцієнт детермінації моделі $R^2 = 0,99$.

Отже, можна зробити висновок, що зростання частки кінцевого приватного споживання не впливає на зростання ВВП на душу населення, а частка грошових переказів до ВВП має дуже слабкий вплив на економічне зростання. Прогнозоване зростання ВВП на душу населення при зростанні співвідношення грошових переказів до ВВП на 1% складе лише 0,06%, тобто економічне зростання практично не залежить від обсягу грошових переказів трудових мігрантів. Найбільш вагомим є вплив ВВП у попередньому періоді, а вплив частки інвестицій у засоби виробництва до ВВП є другим за важливістю і він у 5 разів перевищує силу впливу грошових переказів трудових мігрантів.

Висновки. Залежність економіки України від грошових переказів вже є високою, за обсягом вони майже зрівнялися з надхо-

дженнями від експорту продукції металургії. Враховуючи ризики для економічної стабільності, які виникають в результаті значної залежності від грошових переказів мігрантів, необхідно посилювати зусилля держави спрямовані на збільшення зайнятості та підвищення оплати праці принаймні в західних областях України, з яких виїздить за кордон більшість трудових мігрантів.

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що грошові перекази трудових мігрантів не є каталізатором економічного зростання в Україні. Перекази надають можливість трудовим мігрантам та членам їхніх домогосподарств збільшити та забезпечити власний дохід і рівень споживання. Вони дають можливість реципієнтам забезпечити себе необхідною кількістю речей повсякденного вжитку, покращити житлові умови тощо, проте слабо впливають на інвестиційну активність та економічне зростання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Національний банк України. Грошові перекази 2021 рік. URL: <https://bank.gov.ua/statistic/sector-external/data-sector-external#1> (дата звернення: 01.07.2023).
2. Лібанова Е., & Фтомова О. (2019). Особисті перекази мігрантів: оцінка масштабів і наслідків. *Демографія та соціальна економіка*, 37(3), 1129. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2019.03.011>
3. Chami, R., Barajas, A., Cosimano, T., Fullenkamp, C., Gapen, M., & Montiel, P. (2008). *Macroeconomic Consequences of Remittances*. Washington, DC : International Monetary Fund. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/op/259/op259.pdf>
4. Meyer, D., & Shera, A. (2016). The impact of remittances on economic growth: An econometric model. *Economia*, 82, 19. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.econ.2016.06.001>
5. Стаканов Р.Д. (2010). Вплив трудової еміграції на макроекономічний розвиток України. (Автореф. дис. канд. екон. наук). Київ.
6. The World Bank. Data: Indicators. URL: <https://data.worldbank.org/indicator?tab=all> (дата звернення: 01.07.2023)
7. Держкомстат (2009). Зовнішня трудова міграція населення України. К.: Державний комітет статистики України, Український центр соціальних реформ. URL: <https://ukrstat.gov.ua/druk/katalog/pracia/ztm.zip>
8. МОП (2013). Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні. Київ : МОП; Державна служба статистики України; Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2013/dop/12_13/zvit.zip
9. Держстат (2017). Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Стат. бюлетень. Київ : Держстат. Режим доступу: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl/12/bl_ztm_2017.zip
10. Держстат. Статистична інформація. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 01.07.2023).
11. Ramamurthy, B. (2003). *International Labour Migrants: Unsung heroes of Globalisation*. Stockholm : Sida. URL: <https://www.sida.se/en/publications/international-labour-migrants-unsung-heroes-of-globalisation>
12. Bertram, I., & Watters, R. (1985) The MIRAB economy in South Pacific microstates. *Pacific Viewpoint*, 26(3), 497519. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/apv.263002>

REFERENCES:

1. Natsionalnyi bank Ukrainy. Groshovi perekazy 2021 rik [National bank of Ukraine. Remittances in 2021]. Retrieved July 1, 2023. Retrieved from: <https://bank.gov.ua/statistic/sector-external/data-sector-external#1> [in Ukrainian]

2. Libanova, E., & Ftomova, O. (2019). Osobysti perekazy migrantiv: otsinka mashtabiv i naslidkiv [Personal remittances of migrants: evaluation of scale and consequences]. *Demografia ta sotsialna ekonomika – Demography and Social Economy*, 37(3), 11–29. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2019.03.011> [in Ukrainian]
3. Chami, R., Barajas, A., Cosimano, T., Fullenkamp, C., Gapen, M., & Montiel, P. (2008). *Macroeconomic Consequences of Remittances*. Washington, DC : International Monetary Fund. Retrieved from: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/op/259/op259.pdf>
4. Meyer, D., & Shera, A. (2016). The impact of remittances on economic growth: An econometric model. *Economia*, 82, 1–9. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.econ.2016.06.001>
5. Stakanov, R. (2010). Vplyv trudovoi emigratsii na makroekonomichnyi rozvytok Ukrainy [Effects of labor emigration on the macroeconomic development of Ukraine]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
6. The World Bank. Data: Indicators. Retrieved July 1, 2023. Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator?tab=all>
7. Derzhkomstat [State Statistics Committee] (2009). *Zovnishnyua trudova migraciya naseleennya Ukrainy* [External labor migration of Ukrainian population]. Retrieved from: <https://ukrstat.gov.ua/druk/katalog/pracia/ztm.zip> [in Ukrainian]
8. MOP [International Labor Organization] (2013). *Zvit schodo metodologii, organizacii provedennya ta rezultativ modulnogo vybirkovogo obstezhennya z pytan trudovoi migracii v Ukraini* [The report on methodology, organization, and results of modular sample survey on labor migration in Ukraine]. Retrieved from: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2013/dop/12_13/zvit.zip [in Ukrainian]
9. Derzhstat [State Statistics Office] (2017). *Zovnishnyua trudova migraciya naseleennya (za rezultatamy modulnogo vybirkovogo obstezhennya)* [External labor migration of population (based on results of modular sample survey)]. Retrieved from: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl/12/bl_ztm_2017.zip
10. Derzhstat. Statystychna informatsiya [State Statistics Office. Statistic information]. Retrieved from: <https://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian]
11. Ramamurthy, B. (2003). *International Labour Migrants: Unsung heroes of Globalisation*. Stockholm : Sida. Retrieved from: <https://www.sida.se/en/publications/international-labour-migrants-unsung-heroes-of-globalisation>
12. Bertram, I., & Watters, R. (1985). The MIRAB economy in South Pacific microstates. *Pacific Viewpoint*, 26(3), 497–519. Retrieved from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/apv.263002>